

WŁADYSŁAW KWIECIEŃ

PRZYCZYNEK DO STUDIÓW NAD LUDNOŚCIĄ MIASTA KRAKOWA I GMIN PRZYLEGLYCH U SCHYLKU XIX W.

Niniejsze opracowanie stanowi relację o stanie i rozwoju zjawisk ludnościowych Krakowa i gmin z nim sąsiadujących w schyłkowych latach ubiegłego stulecia. W pracy omówiono kształtowanie się globalnej liczby ludności, jej strukturę według płci oraz takie elementy naturalnego ruchu ludności, jak: małżeństwa, urodzenia i zgony. Zakres i szczegółowość analizy zjawisk demograficznych, zarówno Krakowa, jak i gmin sąsiadujących, limitowane były szczupłością i sposobem ujęcia materiałów źródłowych. Z tego też względu, niektóre zagadnienia rozpatrywano w dłuższych okresach, np. rozwój ogólnej liczby ludności omówiono dla lat 1880 - 1900, natomiast kształtowanie się elementów naturalnego ruchu ludności zrelacjonowano tylko w odniesieniu do 1897 - 1900. Na bardziej szczegółową analizę zezwalały jedynie dane ze spisu ludności w 1900 r. Sam układ materiałów źródłowych w pewnych przypadkach stwarzał możliwości szczegółowszej analizy określonych zjawisk demograficznych zarówno w mieście Krakowie, jak i gminach sąsiednich, w innych przypadkach pozwalał jedynie na sumaryczne ich omówienie, np. tylko w grupie gmin sąsiadujących z Krakowem, położonych na lewym, bądź na prawym brzegu Wisły.

Niniejsze opracowanie oparto w głównej mierze na materiałach źródłowych dawnych akt magistrackich miasta Krakowa oraz gmin wiejskich przyległych do Krakowa. Ponadto wykorzystano publikacje urzędowej statystyki austriackiej głównie „Österreichische Statistic” oraz współczesne publikacje Głównego Urzędu Statystycznego.

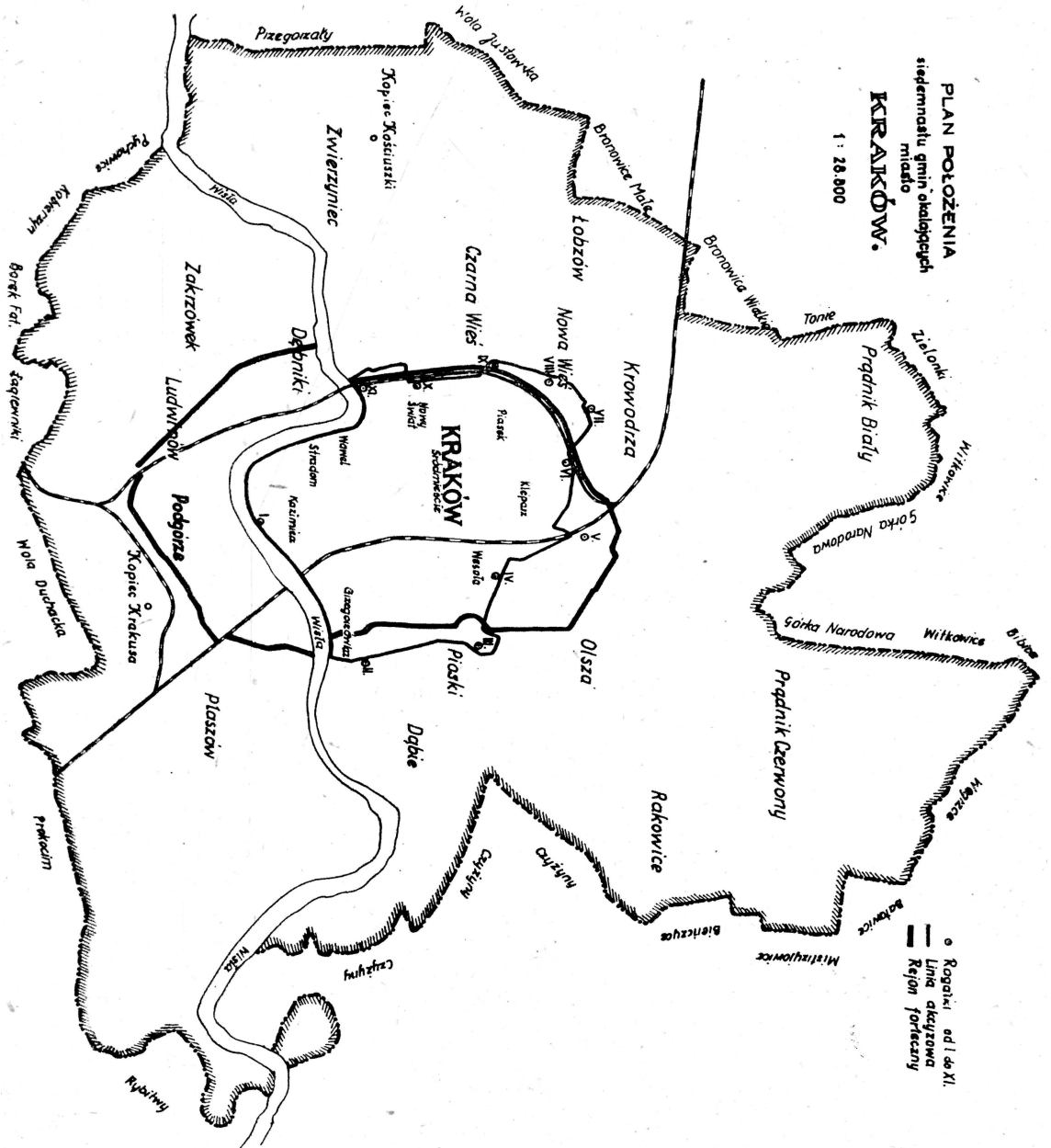
I. PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY I OBSZAR M. KRAKOWA ORAZ GMIN SĄSIEDNICH

W niniejszym opracowaniu objęliśmy badaniami miasto Kraków oraz 16 gmin z nim sąsiadujących według podziału administracyjnego, który obowiązywał w latach 1880-1900. Wykaz tych gmin w porządku alfabetycznym przedstawia się następująco:

Czarna Wieś z Kawiorami	Olsza
Dąbie	Płaszów
Dębniki	Podgórze
Grzegórzki-Piaski	Półwie Zwierzynieckie
Krowodrza	Prądnik Biały
Ludwinów	Prądnik Czerwony
Łobzów	Zakrzówek
Nowa Wieś Narodowa	Zwierzyniec

PLAN POŁOŻENIA
KRAKÓW.
 siedmiorga gmin okalających
 miasto

1 : 20,000

○ Kogaci i od 1 do XI.
 — Linie dzielnicowe
 — Region forteczny

Z zamieszczonego planu Krakowa i gmin sąsiednich wynika, że gminami bezpośrednio przyległymi do miasta Krakowa, położonymi na prawym brzegu Wisły, były: Podgórze, Ludwinów, Zakrzówek i Dębniki. Natomiast gminami bezpośrednio sąsiadującymi z Krakowem, położonymi na lewym brzegu Wisły, były: Zwierzyniec, Półwie Zwierzynieckie, Czarna Wieś, Nowa Wieś Narodowa, Krowodrza, Prądnik Biały, Prądnik Czerwony, Olsza oraz Grzegórzki-Piaski.

W tabeli 1 podajemy dane, dotyczące powierzchni miasta Krakowa oraz gmin sąsiednich według stanu na 1900 r. Okazuje się, że na przełomie ubiegłego stulecia Kraków zajmował nieco powyżej 6,875 km² powierzchni. W tym samym czasie przyległe do Krakowa gminy obejmowały łączną powierzchnię ponad 41,969 km². Ogólna powierzchnia Krakowa i gmin sąsiednich wynosiła więc około 48,845 km². W tym ogólnym areale powierzchnia Krakowa partycypowała w 14,08%, a więc obejmowała zaledwie 1/7 ogólnego obszaru, podczas gdy na gminy sąsiednie spadało 85,92%, czyli 6/7 części.

Spośród przyległych gmin największe obszarowo były: Płaszów (7,722 km²), Podgórze (5,494 km²), Zwierzyniec (5,236 km²) Krowodrza (4,213 km²), Dąbie (3,396 km²) oraz Zakrzówek (3,283 km²). Do najmniejszych natomiast gmin na-

Tabela 1

Powierzchnia Krakowa i gmin przyległych według stanu na 31 XII 1900 r.

Miejscowości	Powierzchnia w ha			Udział powierzchni w %		
	zabudowana	nie zabudowana	ogółem	zabudowana	nie zabudowana	ogółem
Kraków	159,9848	527,5799	687,5647	23,27	76,73	100
Czarna Wieś z Kawiorami	3,8111	140,8151	144,6262	2,64	97,36	100
Dąbie	4,9123	334,6734	339,5857	1,45	98,55	100
Dębniki	5,2066	226,6295	231,8361	2,25	97,75	100
Grzegórzki-Piaski	28,3031	237,4083	265,7114	10,65	89,35	100
Krowodrza	20,0314	401,3141	421,3455	4,75	95,25	100
Ludwinów	2,9074	64,6698	67,5772	4,30	95,70	100
Łobzów	9,2183	166,4491	175,6674	5,25	94,75	100
Nowa Wieś Narodowa	7,5533	84,7025	92,2558	8,18	91,82	100
Olsza	3,2453	99,0786	102,3239	3,17	96,83	100
Płaszów	7,9732	764,2036	772,1768	1,03	98,97	100
Podgórze	37,6992	510,6756	548,3748	6,87	93,13	100
Półwie Zwierzynieckie	5,4347	49,7836	55,2183	9,81	90,19	100
Prądnik Biały ^a	0,5572	30,3528	30,9100	1,80	98,20	100
Prądnik Czerwony ^b	11,0703	86,3049	97,3752	11,36	88,64	100
Zakrzówek	4,2072	324,1049	328,3121	1,28	98,72	100
Zwierzyniec	12,8186	510,8182	523,6368	2,45	97,55	100
Razem	324,9304	4559,5639	4884,4979	6,65	93,35	100
w tym:						
Gminy przyległe	164,9492	4031,9840	4196,9332	3,93	96,07	100

^a Część Prądnika Białego z Zakładem kontumacyjnym. ^b Część Prądnika Czerwonego po rzekę Białuchę.
Źródło: *Studia do sprawy przyłączenia gmin do miasta Krakowa*, Kraków 1905, s. 39, tabl. IV.

Tabela 2

Kształtowanie się liczby ludności Krakowa w latach 1880 - 1900

Lata	Ludność w tys. osób	Przyrost absolutny	Wskaźniki dynamiki	
			jednospodstawowe	łańcuchowe
1880	66,097	—	100,00	—
1890	74,601	8,504	112,87	112,87
1897	85,945	11,344	130,03	115,21
1898	87,701	1,756	132,69	102,04
1899	89,494	1,793	135,40	102,04
1900	91,323	1,829	138,17	102,04

Źródło: Obliczenia własne oparte na danych spisów ludności.

leżały: Prądnik Biały (0,309 km²), Półwieś Zwierzynieckie (0,552 km²), Ludwinów (0,676 km²) oraz Nowa Wieś Narodowa (0,923 km²).

Kończąc rozważania o wielkości obszarowej Krakowa z 1900 r. warto podać, że obecny Kraków (wg stanu na 31 XII 1977 r.) zajmuje obszar 321,7 km², z tego na poszczególne dzielnice przypada: Krowodrza 67,3 km², Nowa Huta 106 km², Podgórze 130,5 km² i Śródmieście 17,9 km². Tak więc w ciągu 77 lat powierzchnia geodezyjna miasta Krakowa zwiększyła się o 314,82 km², czyli wzrosła prawie 47-krotnie (dokładnie 46,76). Jeżeli przyjmujemy umownie, że w 1900 r. łączny obszar Krakowa i gmin przyległych (wynoszący 48,84 km²) stanowił obszar tzw. Wielkiego Krakowa, to stwierdzić należy, że równał się on zaledwie 15,18% wielkości terytorium Krakowa z końca 1977 r. Obszar Krakowa z 1900 r. był 2,5-krotnie mniejszy od powierzchni obecnej dzielnicy Śródmieście, która w 1977 r. stanowiła najmniejszą obszarowo dzielnicę Krakowa¹.

II. ROZWÓJ LUDNOŚCI KRAKOWA I GMIN SĄSIEDNICH W LATACH 1880-1900

Ogólna liczba ludności Krakowa i gmin przyległych. Gdy chodzi o rozwój liczby ludności miasta Krakowa i gmin sąsiednich, to opieramy się w zasadzie na spisach ludności z lat 1880, 1890 i 1900. W odniesieniu do lat wcześniejszych dysponujemy jedynie materiałem nader fragmentarycznym i nie nadającym się do szczegółowej analizy.

Warto ukazać ludność Krakowa na tle ludności innych miast należących do ówczesnej monarchii austro-węgierskiej. Dysponujemy w tym zakresie danymi statystycznymi ze spisu ludności przeprowadzonego przez władze austriackie w dniu 31 XII 1900 r., które zamieszczone zostały w publikacji *Österreichische Statistik*. Jak wynika z liczb tabeli 3, pod koniec 1900 r. tylko 6 miast w ówczesnym państwie austriackim wyprzedzało miasto Kraków pod względem liczby ludności. Były to następujące miasta: Wiedeń (1 674 957 osób), Praga (201 589 osób), Lwów (159 877 osób), Graz (138 080 osób), Berno (109 346 osób) oraz Czerniowce (67 622 osób).

¹ Por. *Rocznik statystyczny województwa miejskiego krakowskiego 1978*, s. 39, tabl. 3 (24).

Tabela 3

Ludność Krakowa oraz niektórych miast Austrii według spisu z dnia 31 XII 1900 r.

Miasta	Ludność w tys. osób	Obszar w km ²	Liczba osób/km ²
Kraków bez Błoń	91,323	5,77	15,851
Kraków z Błoniami	91,323	6,88	13,273
Wiedeń	1 674,957	178,00	9,410
Praga	201,589	14,00	14,399
Lwów	159,877	32,00	4,996
Graz	138,080	22,00	6,276
Berno	109,346	17,00	6,432
Czerniowce	67,622	58,00	1,166
Linz	58,791	18,00	3,266
Przemysł	46,349	16,47	2,813
Lublana	36,547	35,00	1,044
Kołomyja	34,188	40,53	843
Salzburg	33,067	9,00	3,674
Tarnopol	30,368	53,64	566
Wiener-Neustadt	28,700	61,00	470
Opawa	26,748	11,00	2,431
Gorycyja	25,432	23,00	1,106
Trydent	24,868	18,00	1,381
Stryj	23,673	30,93	765
Ołomuniec	21,707	18,00	1,206
Podgórze	18,155	5,48	3,312
Nowy Sącz	15,724	11,30	1,393

Źródło: Österreichische Statistik. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31.XII. 1900, Bd. LXIII, H. 1.

Pozostałych 14 miast ówczesnej Galicji i Austrii (wymienionych w tab. 3) miało w końcu 1900 r. mniej ludności niż Kraków.

Czytając liczby tabeli 3 należy zwrócić uwagę na charakterystyczny fakt, że spośród 21 wymienionych miast Kraków posiadał najwyższy wskaźnik gęstości zaludnienia, a więc należał do miast najgęściej zabudowanych i zaludnionych. Z liczb tabeli 2 wynika, że w latach 1880 - 1900 ludność Krakowa wzrosła o 22 226 osób, czyli o 38,17%. Na uwagę zasługuje całkowita stabilność średniorocznego tempa wzrostu ludności Krakowa w latach 1897 - 1900, które utrzymało się na niezmiennym poziomie wynoszącym 2,04%.

Rozwój ludności w poszczególnych gminach sąsiadujących z Krakowem w ciągu lat 1880- 1900 obrazują liczby tabeli 4. Z tych danych wynika, że w ciągu lat 1880 - 1900 ogólna liczba ludności gmin sąsiadujących z Krakowem wzrosła o 34 212 osób. Warto przypomnieć, że w tym samym dwudziestoleciu globalna liczba ludności miasta Krakowa wzrosła tylko o 38,17%.

O systematycznym wzroście liczby ludności gmin sąsiadujących z Krakowem najwymowniej świadczą wskaźniki struktury obrazujące udział ludności Krakowa i gmin przyległych w ich globalnej wielkości (tab. 5). Stwierdzamy, że w ciągu lat 1880 - 1900 wskaźniki struktury dotyczące ludności Krakowa ulegały w każdej

Tabela 4

Liczba ludności gmin sąsiadujących z Krakowem w latach 1880 - 1900

Miejscowości	1880		1890		1900	
	ludność w tys. osób	wskaźnik dynamiki	ludność w tys. osób	wskaźnik dynamiki	ludność w tys. osób	wskaźnik dynamiki
Czarna Wieś z Kawiorami	0,966	100,00	1,666	172,46	2,997	310,25
Dąbie	0,540	100,00	0,737	136,48	1,499	277,59
Dębniki	0,458	100,00	0,902	196,94	2,731	596,29
Grzegórzki-Piaski	1,096	100,00	2,100	191,61	3,542	323,18
Krowodrza	1,498	100,00	2,633	175,77	5,089	339,72
Ludwinów	0,316	100,00	0,637	201,58	2,108	667,09
Łobzów	0,618	100,00	0,838	135,60	1,390	224,92
Nowa Wieś Narodowa	0,957	100,00	1,822	190,39	2,373	247,96
Olsza	0,148	100,00	0,185	125,00	0,224	151,35
Płaszów	0,830	100,00	1,119	134,82	1,492	179,76
Podgórze	7,672	100,00	13,144	171,32	18,155	236,64
Półwie Zwierzynieckie	1,310	100,00	2,217	169,24	2,875	219,47
Prądnik Biały	1,158	100,00	1,671	144,30	1,776	153,37
Prądnik Czerwony	1,288	100,00	2,565	199,15	4,057	314,98
Zakrzówek	0,630	100,00	1,271	201,75	1,613	256,03
Zwierzyniec	1,301	100,00	2,779	213,60	3,077	236,51
Gminy ogółem	20,786	100,00	36,286	174,57	54,998	264,59
M. Kraków	66,097	100,00	74,601	112,87	91,323	138,17
Razem	86,883	100,00	110,887	127,63	146,321	168,41

Źródło: *Studia do sprawy...* op. cit., s. 37, tabl. III, oraz obliczenia własne.

Tabela 5

Udział ludności Krakowa i gmin sąsiednich w globalnej liczbie ludności

Lata	Ludność w tys. osób			Udział procentowy ludności		
	Krakowa	gmin sąsiednich	ogółem	Krakowa	gmin sąsiednich	ogółem
1880	66,097	20,786	86,883	76,08	23,92	100,00
1890	74,601	36,286	110,887	67,28	32,72	100,00
1900	91,323	54,998	146,321	62,41	37,59	100,00

Źródło: Obliczenia własne.

dekadzie lat zmniejszeniu, podczas gdy odpowiednie wskaźniki ludności gmin przyległych z dekady na dekady systematycznie wzrastały. Najbardziej dynamiczny rytm wzrostu liczby ludności w latach 1880 - 1900 wykazała gmina Ludwinów. Ludność tej gminy zwiększyła się bowiem ponad 6,5-krotnie (667,09%). Prawie 6-krotnie wzrosła liczba ludności Dębnik (596,29%). Ponad 3-krotnie wzrosła liczba ludności takich gmin, jak: Krowodrza (339,72%), Grzegórzki-Piaski (323,18%), Prądnik Czerwony (314,98%) oraz Czarna Wieś (310,25%). Z gmin przyległych do Krakowa, które w badanych latach wykazały relatywnie najmniejszy wzrost liczby ludności, zaliczyć należy: Olszę (151,35%), Prądnik Biały (153,37%) oraz

Płaszów (179,76%). Pozostałe gminy wykazały ponad 2-krotny przyrost liczby ludności, i tak: Dąbie (277,59%), Zakrzówek (256,03%), Nowa Wieś Narodowa (247,96%), Podgórze (236,64%), Zwierzyniec (236,51%), Łobzów (224,92%) i Półwie Zwierzynieckie (219,47%).

Ten niezwykle dynamiczny wzrost liczby ludności gmin leżących w najbliższym sąsiedztwie z Krakowem świadczył niewątpliwie o tym, że granice administracyjne krakowskiego organizmu miejskiego stawały się zbyt ciasne, że Kraków nie posiadał już dogodnych warunków do dalszego rozwoju i z konieczności musiał się rozszerzać na gminy przyległe. Potwierdzeniem tej tezy był bardzo ożywiony ruch budownictwa mieszkaniowego w gminach sąsiadujących z Krakowem. Otóż w latach 1890-1900 ogólna liczba domów mieszkalnych w Krakowie wzrosła o 29,56%, podczas gdy w gminach sąsiednich przyrost ten wynosił 34,4%. Jeszcze bardziej charakterystyczne dane o przyroście liczby domów wykazały poszczególne gminy. Przykładowo, podczas gdy Kraków w latach 1890 - 1900 wykazał 22,42% przyrostu ludności, a 29,56% przyrostu domów, to w tym samym czasie w gminie Ludwinów ludność powiększyła się o 243,4%, a liczba domów wzrosła o 135,89%, w Dąbniakach ludność zwiększyła się o 226,25%, natomiast liczba domów wzrosła o 110%. Podobnie w Czarnej Wsi ludność zwiększyła się o 79,89%, a liczba domów p 60% oraz w Grzegórkach ludność wzrosła o 75%, a liczba domów powiększała się o 86,48%. A oto co w związku z tym napisał profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, ówczesny wiceprezydent Krakowa, Juliusz Leo: „Znaczna ilość urzędników, funkcjonariuszów prywatnych instytucji, profesorów i wojskowych, posiadających posady i wykonujących swój zawód w Krakowie, mieszka dla tanich mieszkań, dla położenia bliższego polom otwartym i dla tańszej żywności w Podgórzu, Dąbniakach, Półwsiu Zwierzynieckim, Czarnej Wsi, Krowodrzy, w części Prądnika Czerwonego, najbliższej Krakowa i Grzegórkach. Oprócz podanej klasy ludzi mieszka w gminach sąsiednich wielu przemysłowców, posiadających sklepy i przedsiębiorstwa w Krakowie, np. masarzy w Grzegórkach, lub właścicieli fiaków w Grzegórkach, Krowodrzy itp. Cała następnie ludność wyrobnicza gmin podmiejskich, to przeważnie osoby pracujące i zarobkujące w Krakowie. Większa część ekspresów, szwaczek, praczek, murarzy, wyrobników dziennych itp., wszyscy ci pracownicy zarabiają w Krakowie, a mieszkają w gminach przyległych”².

Sądzę, że interesujące będzie przytoczenie paru liczb dotyczących ludności współczesnego Krakowa. Według stanu na 31 XII 1977 r., Kraków liczył 712 617 mieszkańców, w tym 338 533 mężczyzn (47,51 %) i 374 084 kobiet (52,49 %). Ludność Krakowa według stanu na koniec 1977 r. stanowiła 2,04% ogółu ludności kraju, a 3,57% ogólnej liczby ludności zamieszkałej w miastach³. W ciągu lat 1900 - 1977 ludność Krakowa powiększyła się z 91 323 osób do 712 617 osób, czyli o 621 294 osób. Oznacza to prawie 8-krotny (dokładnie 7,8) wzrost. Oczywiście, że wzrost ten dokonał się nie tylko drogą rozwoju biologicznego, lecz również dzięki inkor-

² Por. opracowanie zbiorowe pt. *Studia do sprawy przyłączenia gmin sąsiednich do miasta Krakowa*, Kraków 1905, s. 16.

³ Dane według *Rocznika statystycznego województwa miejskiego krakowskiego 1978*, s. 39, tabl. (243).

poracji do Krakowa gmin i miejscowości sąsiednich oraz ruchów migracyjnych o charakterze ekonomicznym.

Gęstość zaludnienia Krakowa i gmin sąsiednich. Spis ludności z 1900 r. dostarczył informacji o gęstości zaludnienia zarówno Krakowa, jak i gmin do niego przyległych. Informacje te zamieszczamy w tabeli 6. Z liczb wynika, że w 1900 r. na 1 km² miasta Krakowa po wyłączeniu Błoi przypadało 15 851 osób, a wraz z Błoniami wskaźnik ten wynosił 13 273 tys. osób. W rozpatrywanym roku Kraków należał do najgęściej zaludnionych miast nie tylko ówczesnej Galicji, ale i całej monarchii austro-węgierskiej. Tak na przykład w Wiedniu na obszarze blisko 26 razy większym od terytorium Krakowa mieszkało 9410 osób/km², we Lwowie na powierzchnię około 5 razy większą od Krakowa przypadało 4996 osób/km², w Grazu ponad 3-krotnie większym od Krakowa mieszkało 6276 osób/km², na terytorium Berna blisko 2,5 razy większym od terytorium Krakowa mieszkało 6432 osób/km², w Czerniowcach rozciągających się na powierzchni 58 km² wskaźnik gęstości zaludnienia wynosił 1166 osób/km², podobnie Linz zajmujący 18 km² wykazywał 3266 osób/km².

Tabela 6

Gęstość zaludnienia Krakowa i gmin sąsiednich według spisu z 31 XII 1900 r.

Miejscowości	Liczba osób/km ²	Miejscowość	Liczba osób/km ²
Czarna Wieś z Kawiorami	2066	Prądnik Biały	771
Dąbie	440	Prądnik Czerwony	3 771
Dębniki	2323	Piaski	488
Grzegórzki-Piaski	3054	Półwie Zwierzynieckie	7 728
Krowodrza	1208	Zakrzówek	669
Ludwinów	4541	Zwierzyniec	836
Łobzów	967	Kraków z Błoniami	13 273
Nowa Wieś Narodowa	2579	Kraków bez Błoi	15 851
Olsza	510	Gminy z obszarami dworskimi	1 206
Płaszów	288	Gminy bez obszarów dworskich	1 528
Podgórze	3312	Kraków i gminy łącznie	3 572 ^a

^a Bez obszarów dworskich (z obszarami dworskimi 2906 osób/km²).

Źródło: *Studia do sprawy...*, s. 37, tabl. III.

Analizując wskaźniki natężenia liczby ludności na 1 km² w gminach przyległych do Krakowa należy stwierdzić, że według spisu na koniec 1900 r. najgęściej zaludnione było Półwie Zwierzynieckie (7728 osób/km²), które przewyższało pod tym względem nawet Berno (6432 osób/km²), Graz (6276 osób/km²), Salzburg (3674 osób/km²) czy też Linz (3266 osób/km²). Relatywnie bardzo wysokie wskaźniki gęstości zaludnienia wykazywały gminy: Ludwinów (4541 osób/km²), Prądnik Czerwony (3771 osób/km²), Podgórze (3312 osób/km²) oraz Grzegórzki-Piaski (3054 osób/km²). Ponad 2 tys. osób na 1 km² posiadały (bez uwzględnienia obszarów dworskich) następujące gminy: Nowa Wieś Narodowa (2579 osób/km²),

Dębniki (2323 osób/km²) oraz Czarna Wieś z Kawiorami (2066 osób/km²). Ponad 1 tys. osób/km² zaobserwowano tylko w Krowodrzy (1208 osób/km²). Poniżej 1000 mieszkańców na 1 km² posiadały gminy: Łobzów (967 osób/km²), Zwierzyniec (836 osób/km²), Prądnik Biały (771 osób/km²), Zakrzówek (669 osób/km²), Olsza (510 osób/km²) oraz Płaszów (288 osób/km²).

A oto jak przedstawia się gęstość zaludnienia we współczesnym Krakowie: według stanu na koniec 1977 r., na obszarze 321,7 km² mieszkało 712,617 tys. osób, czyli na 1 km² przypadało 2215,16 osób. Największe zagęszczenie ludności występuje na terenie dzielnicy Śródmieście. W końcu 1977 r. wynosiło ono 10 235 osób/km². W następnej kolejności uplasowały się dzielnice: Krowodrza (2452 osób/km²), Nowa Huta (2048 osób/km²) i Podgórze (1129 osób/km²).

Ludność Krakowa i gmin przyległych według płci. Według danych spisowych z 1900 r. (por. tab. 7) w granicach administracyjnych ówczesnego miasta Krakowa mieszkało 44 973 mężczyzn oraz 46 350 kobiet. Tak więc mężczyźni stanowili 49,25 % ogółu ludności, natomiast kobiety 50,75%. W tym samym czasie na terenach gmin okolicznych mieszkało 28 638 mężczyzn oraz 26 360 kobiet. W globalnej liczbie ludności gmin przyległych udział mężczyzn stanowił 52,07%, a kobiet 47,93%. Z przytoczonych danych wynika, że relacje płci, istniejące w Krakowie, były zbli-

Tabela 7

Ludność Krakowa i gmin sąsiednich według płci. Stan według spisu z 31 XII 1900 r.

Gminy	Liczba ludności			Wskaźniki struktury	
	ogółem	mężczyźni	kobiety	mężczyźni	kobiety
Czarna Wieś z Kawiorami	2 997	1 344	1 653	44,84	55,16
Dąbie	1 499	963	536	64,24	35,76
Dębniki	2 731	1 273	1 458	46,61	53,39
Grzegórzki-Piaski	3 542	1 781	1 761	50,28	49,72
Krowodrza	5 089	2 955	2 134	58,07	41,93
Ludwinów	2 108	1 050	1 058	49,81	50,19
Łobzów	1 390	939	451	67,55	32,45
Nowa Wieś Narodowa	2 373	1 129	1 244	47,58	52,42
Olsza	224	103	121	45,98	54,02
Płaszów	1 492	749	743	50,20	49,80
Podgórze	18 155	9 024	9 131	49,71	50,29
Półwie Zwierzynieckie	2 875	1 329	1 546	46,23	53,77
Prądnik Biały	1 776	864	912	48,65	51,35
Prądnik Czerwony	4 057	2 458	1 599	60,59	39,41
Zakrzówek	1 613	932	681	57,78	42,22
Zwierzyniec	3 077	1 745	1 332	56,71	43,29
Gminy sąsiednie razem	54 998	28 638	26 360	52,07	47,93
M. Kraków	91 323	44 973	46 350	49,25	50,75
Kraków i gminy przyległe razem	146 321	75 221	71 100	51,41	48,59

zone do stosunków, jakie ukształtowały się w tym zakresie wśród ludności gmin sąsiednich; z tym jednak, że o ile w Krakowie występowała — nieznaczna zresztą — przewaga kobiet, to na terenach gmin okolicznych bardziej zaakcentowała się przewaga płci męskiej nad żeńską. Jeżeli chodzi o bardziej szczegółową analizę wzajemnych relacji płci wśród ludności gmin leżących w najbliższej okolicy Krakowa, to przede wszystkim należy zwrócić uwagę na fakt, iż na 16 gmin dokładnie połowa charakteryzowała się przewagą mężczyzny, a druga połowa gmin wykazywała nadwyżki kobiet.

W czasie spisu w 1900 r. największy odsetek mężczyzn, wynoszący ponad 60% ogółu ludności, zarejestrowano w gminach: Łobzów (67,55%), Dąbie (64,24%) i Prądnik Czerwony (60,59%). Tak wysoki odsetek mężczyzn w wymienionych gminach wynika między innymi z faktu lokalizacji na terenach tych gmin austriackich jednostek wojskowych, których załogi były objęte spisem ludności w 1900 r.⁴. Znaczny odsetek mężczyzn wśród swoich mieszkańców wykazywały również gminy: Krowodrza — 58,07%, Zakrzówek — 57,78% oraz Zwierzyniec 56,71%. W rozpatrywanym czasie najmniej wyraźnie zaakcentowała się liczebna przewaga mężczyzn nad kobietami wśród mieszkańców gminy Płaszów (50,2%) oraz gminy Grzegórzki-Piaski (50,28%).

Przewaga płci żeńskiej podczas spisu w 1900 r. nie manifestowała się tak wyraźnie, jak płci męskiej. Najwyższy odsetek kobiet plasował się bowiem na poziomie nieco ponad 55%. Do gmin, w których odnotowano relatywnie wysoki odsetek kobiet wśród ogółu mieszkańców, należały: Czarna Wieś z Kawiorami (55,16%), Olsza (54,02%), Półwsie Zwierzynieckie (53,77%), Dębniki (53,39%) oraz Nowa Wieś Narodowa (52,42%). Najbardziej zrównoważone relacje płci wykazywały gminy: Ludwinów, Podgórze i Prądnik Biały. Na terenie Ludwinowa udział liczby kobiet wśród ogółu mieszkańców wynosił 50,19%, w Podgórzu — 50,29%, w Białym Prądniku natomiast — 51,35%.

W celach porównawczych podajemy wskaźnik wzajemnych relacji płci, jakie ukształtowały się w Krakowie na koniec 1977 r. Otóż według stanu na 31 XII 1977 r. mężczyźni stanowili 47,51 %, a kobiety 52,49% globalnej liczby ludności Krakowa. W porównaniu ze spisem z 1900 r., kiedy to frakcja mężczyzn stanowiła 49,25%, a kobiet 50,75% i świadczyła o niemal idealnej równowadze płci, zauważamy, iż w 1977 r. nastąpiło dość wyraźne zachwianie wzajemnych proporcji płci ludności Krakowa (na korzyść płci żeńskiej). Największe zniekształcenie relacji płci pod koniec 1977 r. miało miejsce w dzielnicy Śródmieście, gdzie kobiety stanowiły 56,32% ogółu ludności tej dzielnicy, a współczynnik feminizacji osiągnął poziom 128,94 kobiet na 100 mężczyzn. W pozostałych dwóch dzielnicach Krakowa, tj. Krowodrzy i Podgórzu, występowała również przewaga płci żeńskiej. Udział kobiet w ogólnej liczbie ludności tych dzielnic wynosił odpowiednio 53,44% oraz 53,01%. Jedyna dzielnica Krakowa, w której utrzymywała się przewaga liczebna mężczyzn nad kobietami, była Nowa Huta. W dzielnicy tej współczynnik maskulinizacji wynosił 107,5 mężczyzn na 100 kobiet.

⁴ Na terenie gminy Łobzów mieściła się szkoła kadetów oraz jednostka artylerii. Na terenie gminy Prądnik Czerwony mieściły się koszary piechoty oraz magazyny i warsztaty wojskowe.

III. RUCH NATURALNY LUDNOŚCI KRAKOWA I GMIN PRZYLEGLYCH

Wybrane elementy ruchu naturalnego ludności Krakowa, jak i gmin, sąsiadujących z miastem opieramy na danych starostwa krakowskiego (od 1895 r.) oraz starostwa podgórskiego (od 1897 r.). Należy stwierdzić, że materiał źródłowy jest nader szczupły i trudno, aby na jego podstawie ustalić bardziej szczegółowe wnioski i prawidłowości w zakresie ruchu naturalnego rozpatrywanych populacji. Na podstawie danych statystycznych przedstawiono naturalny ruch Krakowa i gmin z nim sąsiadujących za okres lat 1897-1900. Szczupłość i sposób ujęcia materiałów źródłowych (oddzielnie dla gmin leżących po lewej i prawej stronie Wisły) powodują, że analiza ma charakter w dużym stopniu sumaryczny i przeprowadzona jest osobno dla ludności Krakowa oraz oddzielnie dla ludności gmin położonych po lewym brzegu Wisły — zwanych w dalszym ciągu „gminami lewobrzeżnymi”, i gmin leżących na prawym brzegu Wisły — zwanych dalej „gminami prawobrzeżnymi”. Dla ścisłości podajemy, że do „gmin lewobrzeżnych” sąsiadujących z Krakowem w latach 1897 - 1900 wchodziło 11 następujących gmin: Czarna Wieś z Kawiorami, Dąbie, Grzegórzki-Piaski, Krowodrza, Łobzów, Nowa Wieś Narodowa, Olsza, Półwieś Zwierzynieckie, Prądnik Biały, Prądnik Czerwony i Zwierzyniec. Natomiast „gminy prawobrzeżne” przyległe do Krakowa tworzył zespół 5 następujących gmin: Dębniki, Ludwinów, Płaszów, Podgórze i Płaszów.

Małżeństwa. W tabeli 8 podajemy liczbę małżeństw, ich dynamikę oraz w spółczynnik małżeństw w Krakowie w latach 1897 - 1900. Z przytoczonych liczb wynika, że w latach 1897 - 1899 liczba małżeństw w Krakowie wzrosła o 5,26%, na

Tabela 8

Kształtowanie się małżeństw w Krakowie w latach 1897 - 1900

Lata	Ludność w tys. osób	Liczba małżeństw	Małżeństwa na 1000 osób	Dynamika mał- żeństw (1897=100)
1897	85,945	778	9,05	100,00
1898	87,701	798	9,09	102,57
1899	89,494	840	9,39	105,26
1900	91,323	752	8,23	89,52

Źródło: Obliczenia własne.

tomiast w 1900 r. nastąpiło zmniejszenie się liczby zawartych małżeństw. W porównaniu z 1887 r. spadek ten wynosił 10,48%. W rozpatrywanych latach przeciętna liczba małżeństw na 1000 mieszkańców Krakowa wynosiła około 8,9 małżeństw.

Z danych tabeli 9 wynika, że średnia liczba małżeństw w ciągu lat 1897 - 1900 w gminach sąsiednich, położonych na prawym brzegu Wisły, wynosiła 9,3 małżeństw na 1000 mieszkańców. A zatem wskaźnik ten był pomyślniejszy od tego, jaki wykazywał w owym czasie Kraków. Natomiast w gminach po lewym brzegu Wisły średnia liczba małżeństw na 1000 mieszkańców wynosiła tylko 7,8, a więc była wyższa od odpowiedniego wskaźnika dla miasta Krakowa, który za okres badanych lat

Tabela 9

Małżeństwa w gminach przyległych do Krakowa w latach 1897 - 1900

Lata	Gminy prawobrzeżne			
	ludność w tys. osób	liczba małżeństw	małżeństwa na 1000 osób	wskaźnik dynamiki (1897 = 100)
1897	23,390	243	10,39	100,00
1898	24,293	208	8,56	0,86
1899	25,196	235	9,33	0,97
1900	26,099	236	9,04	0,97

Lata	Gminy lewobrzeżne			
	ludność w tys. osób	liczba małżeństw	małżeństwa na 1000 osób	wskaźnik dynamiki (1897 = 100)
1897	26,587	213	8,01	100,00
1898	27,621	228	8,46	107,04
1899	28,655	219	7,64	102,81
1900	29,689	219	7,38	102,81

Źródło: Obliczenia własne oparte na danych spisowych.

wynosił 9,8%. Gdy chodzi o dynamikę małżeństw, to w gminach prawobrzeżnych w ciągu rozpatrywanych lat miała ona charakter spadkowy, natomiast w gminach lewobrzeżnych wykazywała tendencję do wzrostu.

Analiza liczb tabeli 10 ukazuje nader istotne zróżnicowanie współczynników

Tabela 10

Małżeństwa w poszczególnych gminach sąsiadujących z Krakowem według stanu z 31 XII 1900 r.

Gminy	Ludność w tys. osób	Liczba małżeństw	Małżeństwa na 1000 osób
Czarna Wieś z Kawiorami	2,997	15	5,01
Dąbie	1,499	12	8,01
Dębniaki	2,731	22	8,06
Grzegórzki-Piaski	3,542	29	8,19
Krowodrza	5,089	30	5,90
Ludwinów	2,108	19	9,01
Łobzów	1,390	6	4,32
Nowa Wieś Narodowa	2,373	31	13,06
Płaszów	1,492	10	6,70
Podgórze	18,155	170	9,36
Półwie Zwierynieckie	2,875	25	8,70
Prądnik Biały	1,776	20	11,26
Prądnik Czerwony z Olszą	4,281	24	5,61
Zakrzówek	1,613	15	9,29
Zwieryniec	3,077	20	6,50
M. Kraków	91,323	752	8,23

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych spisowych.

małżeństw w poszczególnych gminach przyległych do Krakowa. Rozpiętość wartości skrajnych tego współczynnika w 1900 r. zamykała się w granicach od 13,06‰ (Nowa Wieś Narodowa) do 4,32‰ (Łobzów). Lokalizacja wartości skrajnych współczynników małżeństw (w ‰) przedstawiała się w 1900 r. następująco:

minima		maksima	
Łobzów	4,32	Nowa Wieś Narodowa	13,06
Czarna Wieś z Kawiorami	5,01	Prądnik Biały	11,26
Prądnik Czerwony z Olszą	5,61	Podgórze	9,36
Krowodrza	5,90	Zakrzówek	9,29

Wiadomo, że na poziom częstości zawierania małżeństw działają jednocześnie czynniki ekonomiczne, społeczne, kulturalne, psychologiczne, polityczne, demograficzne, poza tym wierzenia religijne, obyczaje, tradycje itp. Niemały wpływ na relacje współczynników małżeństw w rozpatrywanych gminach odegrało zapewne przemieszczanie ludności zarówno pomiędzy poszczególnymi gminami, jak i pomiędzy gminami a miastem Krakowem. Brak jednak materiałów źródłowych nie pozwala dokonać w tym zakresie wszechstronnejszej analizy⁵.

Urodzenia. Analizę zagadnienia rozrodczości rozpoczniemy od ludności Krakowa oraz gmin przyległych w konwencji i gminy prawobrzeżne i lewobrzeżne. Kształtowanie się procesu rozrodczości w podanych układach przestrzennych ukážemy wciągu lat 1897- 1900. Problem rodności w poszczególnych gminach okalających miasto Kraków scharakteryzujemy tylko dla 1900 r.

Analizując liczby tabeli 11 stwierdzamy, że w latach 1897 - 1900 na 1000 mieszkańców Krakowa przypadało przeciętnie 37,5 urodzeń. Najwyższy poziom współczynnika rodności zarejestrowano w 1899 r., który równał się 38,11‰. W następnym roku, tj. 1900, zmniejszył się o 1,57‰ i równał się 36,54‰. W dwóch początkowych latach rozpatrywanego okresu współczynniki rodności uplasowały się na poziomie około 37,7‰.

Wiadomo, że do oceny współczynników rodności stosuje się odpowiednie skale konwencjonalne, dzięki którym kwantytatywna strona tych współczynników nabiera aspektu jakościowego. Taką skalę zaproponował dla współczynników rodności A. Mierkow (1899 - 1971). Według tej skali stopa rodności rzędu 31 - 40‰ uważana jest za wysoką. Oczywiście, skala ta dla współczesnych społeczeństw o normalnym poziomie cywilizacyjnym jest nieprzydatna, gdyż — jak stwierdza nestor polskich demografów E. Rosset — „na kontynencie europejskim współczynniki rodności wynoszą powyżej 20‰, a współczynników rzędu 31-40 czy powyżej 40‰ w normalnych warunkach już się tu w ogóle nie spotyka”⁶.

Stopę rodności na przeciętnym poziomie 37,5‰, którą zarejestrowano w Krakowie w latach 1897-1900, nie można chyba zaliczyć (dla ówczesnych lat) do ultrawysoko-

⁵ Dla informacji podajemy, że w 1977 r. na 1000 mieszkańców Krakowa przypadało 8,5 małżeństw. Por. Rocznik Statystyczny Województwa Miejskiego Krakowskiego 1978, s. 42. tabl. 5(26).

⁶ E. Rosset, *Demografia Polski*, cz. 2, Warszawa 1975, s. 166.

Tabela 11

Urodzenia w mieście Krakowie w latach 1897 - 1900

Lata	Ludność w tys. osób	Urodzenia ogółem	W tym urodzenia	
			żywe	martwe
1897	85,945	3241	3101	140
1898	87,701	3314	3189	125
1899	98,494	3411	3249	162
1900	91,323	3337	3207	130

Lata	Udział urodzeń		Współczynniki	
	żywych	martwych	dynamiki (1897=100)	rodności (na 1000)
1897	95,68	4,32	100,00	37,71
1898	96,23	3,77	102,25	37,79
1899	95,25	4,75	102,93	38,11
1900	96,10	3,90	97,83	36,54

Źródło: Obliczenia własne.

Tabela 12

Urodzenia w gminach sąsiadujących z Krakowem w latach 1897 - 1900

Lata	Gminy prawobrzeżne			Gminy lewobrzeżne		
	liczba urodzeń	rodność na 1000 osób	dynamika (1897=100)	liczba urodzeń	rodność na 1000 osób	dynamika (1897=100)
1897	1037	44,34	100,00	1029	38,70	100,00
1898	1031	42,44	99,42	1053	38,12	100,39
1899	1061	42,11	102,31	1123	39,19	109,14
1900	1079	41,34	104,05	1103	37,15	107,19

Źródło: Obliczenia własne.

kiej, a uznać ją raczej należy za stopę rodności odpowiadającą relatywnie niskim ówczesnym stosunkom ekonomicznym i kulturalnym⁷.

Porównując rodność ludności Krakowa z rodnością w gminach przyległych należy stwierdzić, że w każdym z badanych lat była ona wyższa zarówno w gminach prawobrzeżnych, jak i lewobrzeżnych. W badanych latach przeciętny poziom rodności w prawobrzeżnych gminach wynosił 42,56‰ i według skali A. Mierkowa należał do bardzo wysokich. W gminach lewobrzeżnych średnia rodność równała się 38,92‰ i według konwencjonalnej skali ocen należała do wysokich. Przepiętna liczba

⁷ Dla informacji podajemy, że według stanu na 31 XII 1977 r. na 1000 ludności Krakowa przypadło 15,3 urodzeń żywych.

Tabela 13

Urodzenia w poszczególnych gminach przyległych do Krakowa według stanu na 31 XII 1900 r.

Gminy	Ludność w tys. osób	Liczba urodzeń	Urodzenia na 1000 osób
Czarna Wieś i Kawiory	2,996	107	35,70
Dąbie	1,499	53	35,36
Dębniaki	2,731	44	16,12
Grzegórzki-Piaski	3,542	162	45,74
Krowodrza	5,089	182	35,76
Ludwinów	2,108	99	46,96
Łobzów	1,390	40	28,78
Nowa Wieś Narodowa	2,373	96	40,46
Płaszów	1,492	73	48,93
Podgórze	18,155	781	43,02
Półwieś Zwierzynieckie	2,875	102	35,48
Prądnik Biały	1,776	72	40,54
Prądnik Czerwony z Olszą	4,281	144	33,64
Zakrzówek	1,613	62	38,44
Zwierzyniec	3,077	110	35,75
M. Kraków	91,323	3337	36,54

Źródło: Obliczenia własne.

urodzeń na 1000 mieszkańców w gminach prawobrzeżnych przewyższała odpowiedni wskaźnik dla Krakowa o ponad 5 punktów, a w gminach lewobrzeżnych 0,8 punkta.

Charakterystycznym rysem ewolucji rozrodczości w gminach przyległych do Krakowa jest przede wszystkim to, że w 1900 r. w żadnej z rozpatrywanych gmin stopa rodności nie ukształtowała się powyżej 16‰. Wśród badanych gmin były takie, w których występowała ultrawysoka stopa rodności, wynosząca 48,9‰. W 1900 r. najniższe i najwyższe współczynniki rodności w gminach przyległych do Krakowa przedstawiały się następująco:

	minima		maksima
Dębniaki	16,12	Płaszów	48,93
Łobzów	28,78	Ludwinów	46,96
Prądnik Czerwony	33,64	Grzegórzki-Piaski	45,74

Należy mieć świadomość faktu, że ludność rozpatrywanych gmin sąsiadujących z Krakowem miała w badanym okresie charakter ludności wiejskiej. Wiadomo zaś, że wieś stale osiągała wyższą stopę rodności niż miasto. Wysokie współczynniki rodności zarówno w gminach przyległych, jak i w samym Krakowie świadczą o tym, że pożądany efekt reprodukcyjny, zapewniający ciągłość pokoleń, przy relatywnie wysokiej w owych latach umieralności, mógł być osiągnięty tylko drogą znacznej liczby urodzeń.

W latach 1897 - 1900 rejestrowano, zarówno w Krakowie, jak i w gminach okolicznych, urodzenia małżeńskie i pozamałżeńskie, które w ówczesnej nomenklaturze określano mianem urodzeń ślubnych i nieślubnych. Analizując liczby tabeli

14 spostrzegamy, że w ciągu lat 1897 - 1900 odsetek urodzeń nieślubnych w Krakowie znacznie przewyższał odpowiednie odsetki w gminach sąsiednich. Przeciętny poziom (za cały okres badany) udziału urodzeń nieślubnych w ogólnej liczbie urodzeń żywych w Krakowie wynosił 37,41 %. Oczywiście, należy mieć świadomość faktu, że na tak wysoki udział odsetka urodzeń nieślubnych w Krakowie miały wpływ urodzenia w krakowskich szpitalach z matek nie będących mieszkankami Krakowa,

Tabela 14

Urodzenia żywe ślubne i nieślubne w Krakowie i gminach sąsiednich w latach 1897 - 1900

Lata	Urodzenia w liczbach absolutnych			Udział procentowy urodzeń		Dynamika urodzeń	
	ślubne	nie-ślubne	ogółem	ślubnych	nie-ślubnych	ślubnych	nie-ślubnych
M. Kraków							
1897	1906	1195	3101	61,46	38,54	100,0	100,0
1898	1955	1234	3189	61,30	38,70	102,6	103,3
1899	2007	1242	3249	61,77	38,23	105,3	103,9
1900	1901	1306	3207	59,28	40,72	99,9	109,3
Gminy prawobrzeżne							
1897	793	200	993	79,86	20,14	100,0	100,0
1898	799	179	978	81,70	18,30	100,8	89,5
1899	832	184	1016	81,89	18,11	104,9	92,0
1900	9875	179	1054	83,02	16,98	110,3	89,5
Gminy lewobrzeżne							
1897	938	77	1015	92,41	7,59	100,0	100,0
1898	925	90	1015	91,13	8,87	98,6	116,9
1899	1040	75	1115	93,27	6,73	110,9	97,4
1900	1018	67	1085	93,82	6,18	108,5	87,0

Źródło: Obliczenia własne.

które przybyły do miasta jedynie dla odbycia połogu, oraz matek, które pochodziły z prowincji, a w Krakowie podejmowały pracę dorywczą (służba) lub sezonową. Odsetek urodzeń nieślubnych w gminach prawobrzeżnych był znacznie wyższy niż w gminach lewobrzeżnych. Jeżeli weźmiemy pod uwagę przeciętne dla obu grup gmin za czteroletni okres badań to musimy stwierdzić, że przeciętny odsetek udziału urodzeń nieślubnych w ogólnej liczbie urodzeń żywych w gminach prawobrzeżnych wynosił 17,58% i przewyższał odpowiednie wskaźniki w gminach lewobrzeżnych o 10,3%. W gminach lewobrzeżnych wskaźnik ten uplasował się bowiem na przeciętnym poziomie wynoszącym 7,28%.

Zgony. Analizę demograficzną Krakowa oraz gmin z nim sąsiadujących kończymy rozważaniami na temat zgonów. Rozważania te nie będą jednak wszechstronne, ponieważ limitują nas w tym zakresie posiadane materiały źródłowe. Najpierw

omówimy problematykę zgonów w Krakowie, a następnie w tzw. gminach przyległych. Okres badań ograniczamy do lat 1897 - 1900.

W ciągu badanych lat przeciętna liczba zgonów na 1000 mieszkańców Krakowa wynosiła 19,7. Była to niewątpliwie wysoka stopa umieralności, świadcząca o nie-najlepszych w badanych latach warunkach bytowych ogółu ludności Krakowa, jej poziomie kulturalnym, niskim stanie wiedzy lekarskiej, złych warunkach higienicznych i sanitarnych. Warto dla orientacji podać, że w końcu 1977 r. na 1000 mieszkańców Krakowa przypadało 7,9 zgonów. Tak więc od końcowych lat ubiegłego stulecia do czasów współczesnych stopa umieralności w Krakowie zmniejszyła się prawie 2,5-krotnie. Tak znaczny spadek umieralności, jaki nastąpił w Krakowie od okresu badanego do czasów współczesnych, wiązać należy przede wszystkim z rozwojem postępu ekonomiczno-społecznego, a zwłaszcza z osiągnięciami medycyny, farmakologii, hospitalizacji oraz z rozwojem opieki nad matką i dzieckiem. Niemalą rolę odegrały tu również korzystne zmiany w zakresie rozwoju systemu ubezpieczeń społecznych oraz organizacji i działalności służby zdrowia. Ogólnie mówiąc, współczesny postęp ekonomiczny i cywilizacyjny stworzył skuteczne bariery w zakresie uniwersalności, a tym samym w istotny sposób przyczynił się do poważnego zahamowania destruktywnego procesu niszczenia biologicznej witalności społeczeństw.

Tabela 15

Zgony w Krakowie w latach 1897 - 1900

Lata	Ludność w tys. osób	Zgony ogółem ^a	Współczynniki	
			umieralności (na 1000 osób)	dynamiki (1897=100)
1897	85,945	1674	19,48	100,00
1898	87,701	1656	18,88	98,92
1899	89,494	1845	20,62	110,22
1900	91,323	1813	19,85	108,30

^a Zgony mieszkańców Krakowa po wyłączeniu zgonów obcych.

Źródło: Obliczenia własne.

W ciągu lat 1897 - 1900 średnia liczba zgonów na 1000 mieszkańców w grupie gmin sąsiadujących z Krakowem po prawej stronie Wisły wynosiła 23,88. W tym samym czasie przeciętna stopa umieralności w grupie gmin lewobrzeżnych równała się 21,68%. Tak więc umieralność w Krakowie w porównaniu z umieralnością w gminach sąsiadujących była niższa. Taki stan rzeczy determinował zapewne fakt, że gminy przyległe dzielił z Krakowem znaczny dystans, zwłaszcza pod względem obsługi medycznej i wyposażenia w urządzenia sanitarne. W związku z tym w gminach sąsiadujących z Krakowem częściej występowały i miały większy zasięg choroby zakaźne i epidemiczne. Tak na przykład w 1900 r. w gminach sąsiednich na 1000 mieszkańców zapadło na choroby epidemiczne 8,5 osób, natomiast w Krakowie 7,5 osób. Najczęstszymi przyczynami zgonów w Krakowie i gminach przyległych były choroby: układu oddechowego, układu krążenia, wczesnego dzieciństwa

oraz nowotwory. W latach 1897 - 1900 przeciętny odsetek zgonów na wymienione choroby (wg ówczesnej nomenklatury) w ogólnej liczbie zgonów kształtował się następująco:

	m. Kraków ^a	gminy przyległe ^b
gruźlica	19,75	20,73
zapalenie płuc	16,14	25,79
wady organiczne serca i choroby naczyniowe	9,90	1,42
udar mózgu	2,41	1,26
cholera niemowląt	9,28	14,28
nowotwory	5,95	1,58

^a Dane dotyczące tylko ludności Krakowa z wyłączeniem obcych. ^b Dane dotyczące 16 gmin sąsiednich łącznie.

Z przytoczonych liczb wynika, że zgony spowodowane chorobami dróg oddechowych (gruźlica, zapalenie płuc) oraz chorobami wczesnego dzieciństwa (cholera niemowląt) występowały znacznie częściej wśród ludności wiejskiej gmin sąsiadujących niż wśród mieszkańców Krakowa. Natomiast zgony na choroby układu krążenia (choroby serca, naczyniowe, udary mózgu) oraz nowotwory najczęściej

Tabela 16

Zgony w gminach przyległych do Krakowa w latach 1897 - 1900

Lata	Ludność w tys. osób	Zgony ogółem	Współczynniki	
			umieralności (na 1000 osób)	dynamiki (1897=100)
Gminy prawobrzeżne				
1897	23,390	568	24,28	100,00
1898	24,293	546	22,48	96,13
1899	25,196	690	27,39	121,48
1900	26,099	558	21,38	98,24
Gminy lewobrzeżne				
1897	26,587	604	22,72	100,00
1898	27,621	563	20,38	93,21
1899	28,655	659	22,99	109,11
1900	29,689	612	20,61	101,32

Źródło: Obliczenia własne.

występowały wśród mieszkańców Krakowa. A oto co na ten temat zostało napisane przez ludzi tamtych czasów: „W cyfrach śmiertelności na choroby płucne okazuje się najwięcej charakterystyczna różnica stosunków zdrowotności Krakowa a gmin podmiejskich, tak jak uwagę również zwraca znaczniejsza niż w Krakowie śmiertelność z gruźlicy po stronie Podgórze, gdzie wapienniki, cegielnie i kamieniołomy wpływają niewątpliwie na liczniejsze zapadanie na tąż chorobę. Cholera niemowląt zabiera stosunkowo więcej ofiar w gminach sąsiednich niż w Krakowie, co jest właściwym ludności przeważnie wyrobniczej, gdzie matki zarabiać muszą pracą

ręczną, na czym cierpi dogłądanie dzieci. Udar mózgu, choroby serca i naczyń krwionośnych, tudzież nowotwory przeważają jako przyczyna śmierci w Krakowie, gdyż życie umysłowe, dobrobyt i ograniczony ruch w mieście więcej podobnym chorobom sprzyjają"⁸. Wydaje się, że przytoczone uwagi są tak trafne, iż dalszy komentarz na ten temat jest zbędny.

W niniejszym opracowaniu zaprezentowaliśmy syntetyczny obraz stosunków demograficznych Krakowa oraz gmin wiejskich leżących na jego obrzeżu. Zarówno cezura czasowa, jak i tematyczny zakres podjętej problematyki badawczej limitowane były materiałami źródłowymi, które stały do dyspozycji. Niekiedy materiały te tworzyły relatywnie długie serie danych liczbowych, innym razem były nader krótkie. W jednych przypadkach były dość bogate i pozwalały na szczegółowszą analizę, w innych natomiast były zbyt szczupłe i podane w formie zbiorczej dla określonych układów przestrzennych (np. łącznie dla gmin po prawej lub po lewej stronie Wisły), uniemożliwiając tym samym dogłębniejszą analizę.

Mimo wymienionych trudności staraliśmy się ukazać rozwój zjawisk ludnościowych Krakowa i jego okolicznych gmin w sposób adekwatny do warunków ówczesnej epoki. Staraliśmy się ukazać stan i dynamikę rozwojową globalnej liczby ludności miasta Krakowa oraz gmin przyległych, strukturę tej ludności oraz niektóre aspekty jej reprodukcji. Wszędzie tam, gdzie to było możliwe, wskazywaliśmy na główne determinanty kształtujące omawiane zjawiska ludnościowe. Ponadto staraliśmy się ukazać archaiczność ówczesnego procesu reprodukcji ludności badanych układów przestrzennych na tle ich współczesnego porządku reprodukcji.

Niniejsza praca stanowi przyczynek do poznania historii rozwoju zjawisk ludnościowych miasta Krakowa wraz jego najbliższymi okolicami. Żywimy przeto nadzieję, że zaprezentowane opracowanie — mimo jego niedostatków — stanowić będzie skromną cegiełkę do powiększenia dorobku polskiej myśli demograficznej.

CONTRIBUTION TO STUDIES ON POPULATION OF THE TOWN OF KRAKÓW AND NEIGHBOURING COMMUNES TOWARDS THE CLOSE OF THE 19-TH CENTURY

Summary

The presented elaboration is an attempt to show some demographic phenomena of the town of Kraków and neighbouring communes in the latter part of the last century. The situation and dynamics of the total number of population, its structure by sex as well as basic elements of natural population's changes as marriages, births and death are characterized in the study. These processes have been presented for the town of Kraków and for particular neighbouring communes. It has been tried to show the population phenomena on the background of development conditions in the years considered and to characterize their present-day state for a comparison. The elaboration is based mainly on source materials included in old documents of the Kraków municipal council and of neighbouring communes.

⁸ *Study a do sprawy ...*, s. 55.

